

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Олексій Комар

**Княжі знаки
з Десятинної церкви**

Київ
2016

Науковий редактор
Єлизавета Архипова

Редактор
Тетяна Клименко

Комар О. Княжі знаки з Десятинної церкви / [наук. ред.
Є. Архипова] ; МІДЦ. – Київ, 2016. – 46 с., іл.

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Музею історії Десятинної церкви
(протокол № 7 08.08.2016 р.)

Княжі знаки з Десятинної церкви

Вступ

Вирази «загадки історії» та «загадки археології» традиційно належать до арсеналу журналістики й науково-популярної літератури, які часто підміняють означення наукових проблем, тобто питань, на які існують різні погляди і немає однозначного вирішення. Проте деякі проблеми вчені самі відносять до реальних загадок історії. Однією з таких є проблема давньоруських князівських знаків – їх походження, значення, персональної атрибуції.

Особливу увагу серед них притягує «тризуб» – знак Володимира Святославича, використаний у ХХ ст. як головний геральдичний елемент гербів Української держави, унаслідок чого до трактування знака долучилося ще й широке коло дослідників української державної символіки та просто ентузіастів. Ця ситуація сприяла появі неймовірного потоку нових версій різного ступеня аргументованості, а повна бібліографія питання наразі може складати вже предмет окремого дослідження.

Не так швидко накопичується власне наукова джерельна база, на якій можуть зростати реальні нові наукові гіпотези. Проте з поглибленням досліджень окремих категорій предметів, на яких трапляються князівські знаки, поступово уточнюється сфера їх використання, хронологія, критично переглядаються старі погляди, що загалом дозволяє спрямувати обговорення в нові напрямки.

У цьому короткому огляді, підготованому до виставки Музею історії Десятинної церкви на честь 25-річчя незалежності України «Тризуб – символ державності: витоки та сучасність», ми спробуємо акцентувати увагу на кількох нових аспектах у дослідженнях князівських знаків на артефактах з археологічних знахідок на садибі Десятинної церкви.

Знаки Володимира Святославича на плінфі

У 1907 році під час досліджень фундаментів палацу на північний схід від апсид Десятинної церкви експедицією В.В. Хвойки було знайдено фрагмент «глиняної плитки з рельєфним зображенням, цілком схожим з геральдичним знаком, що зустрічається на монетах Володимира Святого» [Хвойка, 1913, с. 68] (іл. 1: 1). Цьому фрагменту негайно присвятив окрему роботу К.В. Болсуновський, трактувавши саму знахідку як «фрагмент кахлі (?)», а князівський знак на ній – як візантійську монограму ΒΑΣΙΛΕΥΣ [Болсуновский, 1908]. Очевидно, наступного 1908 року розкопками В.В. Хвойки там же виявили і майже цілий екземпляр, але з дещо приплюснутим зображенням тризуба, додатково пошкодженого проведеною пальцем по мокрій глині лінією (іл. 2: 1). Обидві знахідки збереглися й експонуються нині в Національному музеї історії України [Церква Богородиці Десятинна у Києві, 1996, с. 111–114, кат. 31, 44].

Опираючись на атрибуцію В.В. Хвойки та К.В. Болсуновського, Б.О. Рыбаков помилково вважав, що мова йшла про покриті кольоровою поливою облицювальні плитки. Дослідник живописно реконструював внутрішнє облицювання «князівської грідниці» (східного палацу) такими кольоровими полив'яними плитками зі знаком Володимира Святославича [Рыбаков, 1948, с. 359–360].

Однак ще 1908 року Д.В. Мілесв при розкопках східної (апсидної) частини Десятинної церкви виявив новий фрагмент із тризубом, який правильно трактував як цеглу з клеймом [Раскопки в г. Киеве, 1912, с. 139, рис. 193]. Два фрагменти плінфи з тризубом походять з розкопок Десятинної церкви 1948 року М.К. Каргера [Каргер, 1958, табл. LXXXII]; ще 8 нових було здобуто розкопками комплексної експедиції Інституту археології НАН України та Державного Ермітажу під керівництвом Г.Ю. Івакіна у 2005–2011 роках [Івакін, Іоаннісян, 2008, рис. 15; Івакін, Іоаннісян, Йолшин, 2013, рис. 27, 1–6].

Детальне дослідження плінфи з розкопок Десятинної церкви різних років провів Д.Д. Йолшин, приділивши увагу у т. ч. екземплярам з клейма-

ми [Єлшин, 2010; 2012]. Дослідник, зокрема, звернув увагу, що до плінфи зі знаком Володимира помилково зараховували раніше фрагменти з іншим типом клейма – трикветром (іл. 15). Технологія виготовлення (керамічне тісто та обпал) екземплярів із тризубом і трикветром помітно відрізняється від групи плінфи Десятинної церкви з грецькими текстовими клеймами [Єлшин, Евдокимова, 2009], яка і типологічно, і стратиграфічно належить до найдавнішого періоду будівництва храму. Відрізняються плінфи з тризубом і трикветром іще однією особливістю – усі зразки такої плінфи, де було можливо оцінити точно або приблизно розміри виробів, належать до плінфи половинного по ширині формату (іл. 1: 2; іл. 2: 2; іл. 15: 2). Такої плінфи жодного разу не було зафіксовано у складі решток архітектурних блоків Десятинної церкви, а кілька фрагментів з ранніх розкопок, де мова ще могла йти про непорушені шари, тяжіють до східної частини Десятинного храму.

Проаналізувавши ці факти, Д.Д. Йолшин констатував, що плінфа з князівськими знаками належала до періоду пізніх будівельних робіт часів Володимира Святославича (але раніше від часу побудови Софійського собору), і, враховуючи її особливий формат, припустив, що вона виготовлялася спеціально для якоїсь малої архітектурної форми всередині храму, наприклад, підмурків під саркофаг самого Володимира [Єлшин, 2012, с. 25–27].

Обриси князівського знаку на плінфі з Десятинної церкви помітно різняться від типів тризубів на монетах Володимира Святославича (іл. 3). К.В. Болсуновський вважав його найпростішим і прототипом усіх інших варіантів, представлених на монетах [Болсуновский, 1908, с. 3].

За майже двохсотлітню історію дослідження першого давньоруського чекану, дослідникам вдалося дійти згоди в питанні хронології випусків монет Володимира, які були розділені на 4 послідовні групи з різницею у оформленні аверсу та реверсу [Янин, 1956; Сотникова, Спасский, 1983; Сотникова, 1995; Гайдуков, Калинин, 2012]. Першу, найранішу, групу складають златники і срібники I типу (іл. 3: 1, 2), на яких тризуб додано в зменшеному і дуже схематизованому вигляді по ліву руку від зображення Володи-

мира Святославича в імператорському вбранні. Далі, як надійно з'ясовано за випадками перечековки монет, послідовно ідуть срібники II (іл. 3: 3), III (іл. 3: 4–6) та IV типів (іл. 3: 7, 8).

На всіх типах срібників Володимира присутня центральна вертикальна «щогла», якої немає у знаків на плінфі, що навіть змусило Б.О. Рыбакова свого часу вважати знак на плінфі «парадною формою двозуба» [Рыбаков, 1940, с. 247]. Тризуби златників і срібників типу I (іл. 3: 1a, 2a) нагадують знаки на плінфі лише за формою бічних «зубців», щоправда, це може пояснюватися їх спільною схематизацією. На срібниках типів III і IV зображення тризубів надзвичайно близькі між собою і відрізняються лише незначними деталями (іл. 3: 3a, 7a, 8a). Уявлення про існування окремого варіанта тризуба із завершенням у вигляді хреста помилкове, оскільки на срібниках цього варіанту хрест грає роль звичайного для візантійської традиції розділового знака в написі (іл. 3: 8). Найбільше варіантів тризубів дають срібники типу III (іл. 3: 4a–6a), де натрапляємо на близьке до знаків плінфи оформлення центральної овальної частини з двома перекладами (іл. 3: 6a) [Сотникова, 1995, № 118-1, 122-1, 124-1, 128-4-7, 135-1, 149, 151], верхня з яких також може бути оформлена у вигляді фігурної перев'язі (іл. 3: 4a).

На срібниках типів II та IV лінії від V-подібних зубців тризубу сходяться в одну по центру овалу, тоді як на тризубі плінфи ці лінії не перетинаються, а фігурно розходяться, виступаючи завитками за межі овалу (іл. 1: 2; іл. 2: 2; іл. 3: 3a, 7a, 8a). Тоді як на срібниках III типу її взагалі немає (іл. 3: 4a–6a). За цією ознакою знаки плінфи виявляють близькість до знаків на підвісках з Київської області та Новгороду (іл. 4: 1, 3), що несуть на собі ознаки художньої стилізації. Такий же елемент перев'язі та розходження в сторони завершень стебел бачимо в оздобленні піхов т. зв. «шаблі Карла Великого» (іл. 4: 5) роботи угорських або руських ювелірів, яку 1063 року подарувала баварському принцу Отто Нордхайму I княгиня Анастасія Ярославна (на той момент – вдова угорського короля Андраша) [Кіричніков, 1972; The ancient Hungarians, 1996, p. 67–71]. Подібні ж елементи плетіння зображені у вигляді графіті на стінах Софійського собору

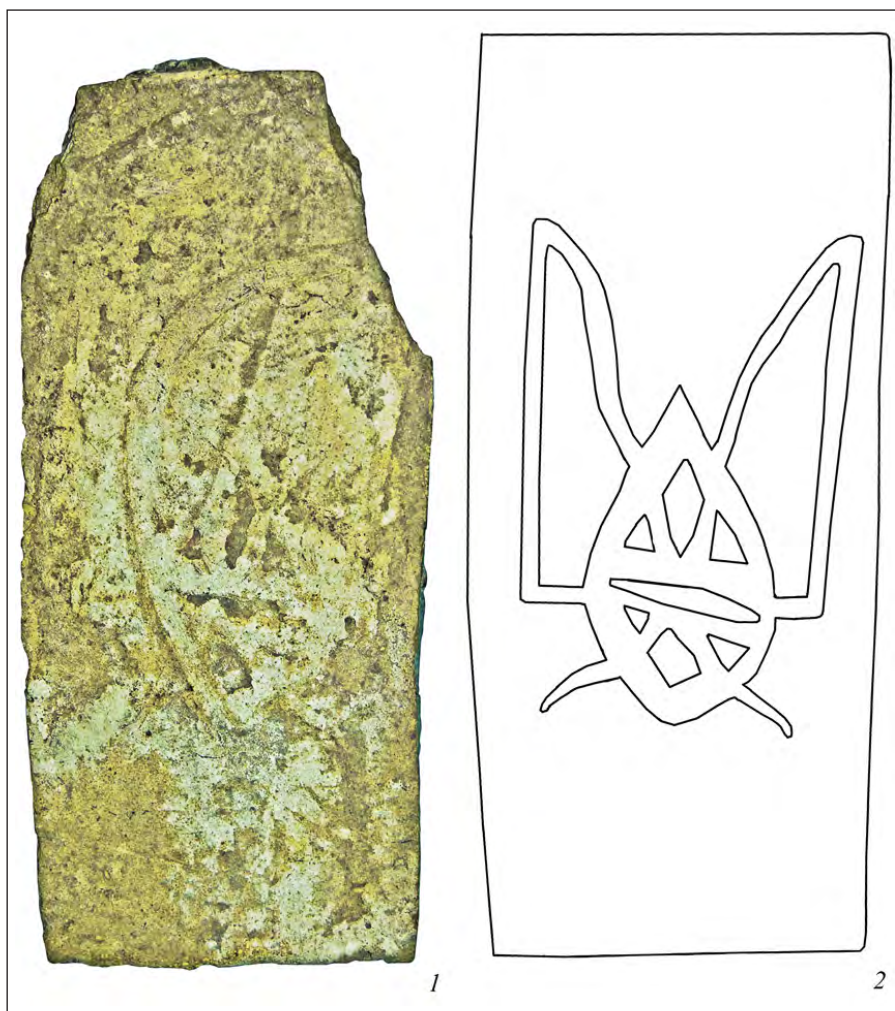
Іл. 1. Фрагмент плінфи зі знаком Володимира Святославича з розкопок В. В. Хвойки 1907 р.:
1 – реконструкція розмірів реставраторами;
2 – графічна реконструкція автора

в Києві (іл. 4: 7) та Георгіївського собору Юріївського монастиря під Новгородом (іл. 4: 6).

На підвісці із зібрання Державного історичного музею (Москва), що походить з околиць Києва [Орешников, 1936, табл. II, 1] (іл. 4: 1), на одному боці зображено тризуб із завершенням «щогли» у вигляді сегнерового колеса, що наближує знак до більш схематизованого тризуба з монет Ярослава Володимировича (іл. 12: 1–4). Саме йому найчастіше і атрибутували цей знак дослідники, починаючи з першої публікації О.В. Орешнікова. Окрему версію мав лише С.В. Білецький, який, проте, змінив свою думку [Белецький, 2015]. На зворотному боці цієї підвіски зображений дуже близький до тризубів плінфи знак без «щогли», місце якої займає птах (іл. 4: 1). Такого геральдичного елемента годі шукати на офіційних давньоруських князівських знаках влади (монети, печатки тощо), де, на відміну від середньовічної західноєвропейської геральдики, зооморфним мотивам не знайшлося місця. Натомість без зайвих елементів стилізації знак цілком може виявитися належним батьку Ярослава Володимировича, а його носіння могло засвідчувати службу особи по черзі обом князям.

«Геральдичні» підвіски традиційно вважаються «вірчими» знаками представників князя чи наслідуваннями ним [див.: Молчанов, 1976; Белецький, 2002; 2004; 2012; Колибенко, Колибенко, Тетеря, Юрченко, 2008]. За виключенням унікальної псковської підвіски з двозубом [Ершова, 2010], яка надто нагадує імітацію знака Святополка, однак відноситься наразі до більш раннього часу (іл. 13: 3), решта відомих підвісок наслідують тризуби Володимира і Ярослава, вироджуючись, зрештою, у стандартне декоративне плетіння з двома симетричними хрестами на кінцях (іл. 4: 3, 4, 6). Можливо, до цієї ж категорії можна віднести й підвіски-відливки зі срібників Ярослава (іл. 12: 2) [Гайдуков, Калинин, 2012, рис. 22].

Ще однією надзвичайно важливою аналогією є різьблений тризуб на кістяному виробі з городища Жовнина [Довженок та ін., 1966, с. 80] (іл. 5). За вістреподібним завершенням центральної «щогли» він подібний до варіанта срібників типу III (іл. 3: 4a), але має знизу виступи вигнутих завитків з «перев'язью», що робить його одночасно близьким до знаків плінфи

Іл. 2. Плінфа зі знаком Володимира Святославича
з розкопок В. В. Хвойки 1908 р.:

1 – фото;

2 – графічна реконструкція

з Десятинної церкви, таким чином, знак із Жовнина виступає «зв'язуючою ланкою» між ними.

Підсумовуючи подібні й відмінні риси між знаками, мусимо констатувати, що тризуби на плінфі з Десятинної церкви мають відноситися до напівстилізованих версій знаків Володимира Святославича, які використовувалися в найближчій формі на «геральдичних» підвісках і переходили у вигляді графіті на інші предмети військово-адміністративного прошарку давньоруського населення доби Володимира Святославича. За деталями оформлення знаки з плінфи виникли не раніше срібників Володимира типу III, тобто в пізній період княжіння, про що також може свідчити і «геральдична» підвіска з околиць Києва зі знаком Ярослава Володимировича на одному з боків. Таке датування повністю підтверджує висновки Д.Д. Йолшина про появу плінфи з тризубами вже після завершення спорудження основних об'єктів Десятинної церкви.

Але навіть будівничим знадобилося виготовляти спеціальну вузьку плінфу зі знаком Володимира Святославича, хоча за характером її використання ці знаки мали бути приховані цем'янковим розчином? Д.Д. Йолшин не бачить у цьому жодного утилітарного сенсу і вбачає в нанесенні князівського знаку на плінфу певний сакральний зміст [Єлшин, 2012, с. 27]. Князівський знак як символ влади чи власності князя наносився на монети, земельні межі, пасовища та мисливські ділянки, ним же таврували князівських коней та худобу; його наявність на спеціальних предметах на кшталт згаданих вище підвісок, демонструвала також належність до «княжих людей», і цілком імовірно, саме він зображувався на штандартах дружини. Яке в цьому ряду місце звичайної цегли?

Відповідь на це запитання, на жаль, відкидає нас із міцної джерельної бази у сферу інтерпретацій, яких у проблемі пояснення тризуба накопичено вже просто фантастичну кількість.

1. «Тризуб»

Дискусія про значення загадкових знаків на реверсі срібників розгорнулася одразу ж після їх першого введення в науковий обіг. Дослідники

Іл. 3. Знаки Володимира Святославича на монетах:
 1 – златник; 2 – срібник I типу; 3 – срібник II типу;
 4–6 – срібники III типу;
 7, 8 – срібники IV типу (1, 3, 4, 5, 7, 8 –
 за: Гайдуков, Калинин, 2012)

XIX ст. закономірно намагалися інтерпретувати знак на монетах Володимира Святого (Хрестителя) на перших порах у руслі християнських символів. Так, наприклад, О. Воейков вважав зображення тризуба на златнику Володимира «світільником», що його князь тримав у руці [Воейков, 1816, с. 316]. Подібне визначення дав і нумізмат С.Я. Шодуар, вважаючи знаки на монетах Володимира Святославича та Ярослава Володимировича зображенням «великого церковного світільника у вигляді тризуба» [Chaudoir, 1837, р. 1–3; Шодуар, 1841, с. 1–5]. Я.Я. Волошинський піддав критиці версію про трикір'ї і вбачав у зображенні візантійський *labarum* – штандарт [Волошинский, 1853, с. 3–4].

«Іконографічний» напрямок продовжили версії про «хоругву», завершення візантійського скіпетра «диканіона», «церковний портал», «якір», «сокиру-франциску» та «птаха» [детальніший огляд див.: Толстой, 1882, с. 165–178].

Зазначимо, що версія про стилізоване зображення птаха, запропонована на прикладі монети Ярослава [Köhne, 1859, S. 73], перемикала увагу на скандинавський вектор аналогій, оскільки дослідник опирався на зображення сокола (якого той помилково називав «вороном») на монетах англійських та скандинавських королів (іл. 6: 4). Критикуючи Б. фон Кьоне за неправильне датування монет Ярослава (атрибутованих Олегу), А.А. Кунік, тим не менше, погодився з версією про птаха, якого вважав християнським символом – голубом [Кунік, 1860, с. 73–79]. Пізніше друге життя версії про птаха дали Т. Арне, який так трактував знак на монетах Ярослава [Arne, 1914, р. 102], та О.М. Рапов, що відніс до стилізованих зображень сокола також знаки Володимира Святославича [Рапов, 1968]. Навіть зображення на плінфі Десятинної церкви було трактоване О.М. Раповим як «птах без хвоста» [Рапов, 1968, с. 66].

Версія про стилізоване зображення птаха здобула прихильність у різноманітних статтях полярного жанру, однак наразі доволі рідко піднімається в роботах фахових археологів. Річ у тім, що скандинавський мотив сокола був дуже добре знайомий у Русі X ст. і відтворювався в різних манерах стилізації на наконечниках піхов мечів груп I та II [Каинов, 2009,

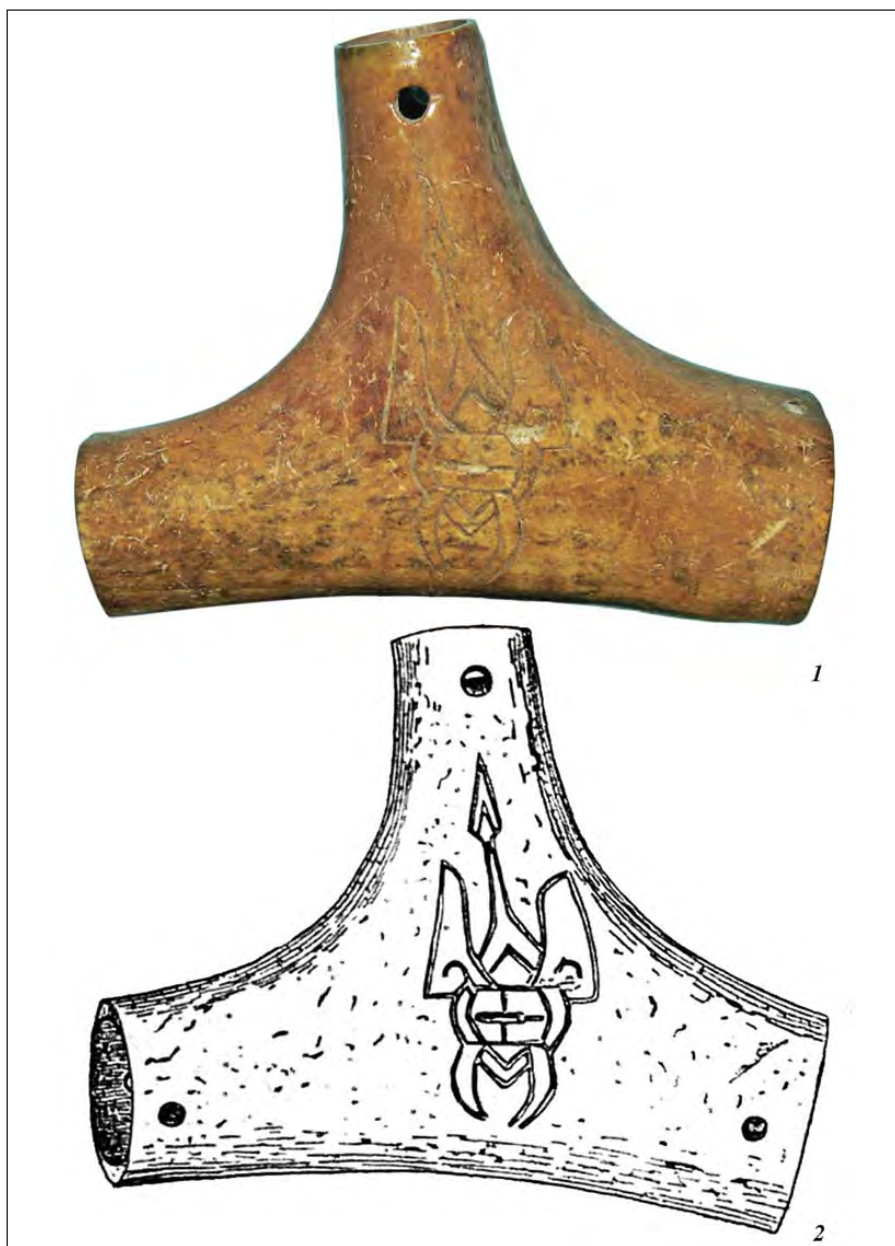

Іл. 4. Князівські знаки на підвісках (1–4) та аналогії плетенню в графіті та ювелірному мистецтві (5–7):
 1 – підвіска з-під Києва; 2 – підвіска з Ладогои;
 3 – підвіска з Новгороду (2–3 – за: Молчанов, 2012);
 4 – підвіска із Циблів (Колибенко та ін., 2008);
 5 – фрагмент декору піхов «шаблі Карла Великого»;
 6 – графіті з Георгіївського собору, Новгород (за: Михеев, 2014);
 7 – графіті із Софійського собору, Київ (за: Высоцкий, 1966)

рис. 3–5; 7; 8; фото 1; 2; 4] (іл. 6: 1, 2), круглих підвісках [Ениосова, Зозуля, 2012, рис. 1–6] (іл. 6: 3), застібках гетрів тощо, як у сріблі, так і в мідних сплавах, однозначно не несучи при цьому геральдичного навантаження. Щоправда, опираючись на доволі широке поширення мотиву птаха у виробках із давньоруських пам'яток X ст., В.І. Кулаков, навпаки, вважав це підтвердженням тези про відображення мотиву пернатого хижака в символіці Рюриковичів як сакрального для русів [Кулаков, 1988, с. 108–116]. Утім, неважко зауважити, що нормальне орієнтування птаха на підвісках і наконечниках піхов – головою вгору. Усі варіанти таких виробів, відомі з території Русі, обов'язково зображають птаха з розпущеним широким хвостом, що повністю виключає його тотожність із князівськими знаками. Цікаво виглядає в даному контексті й підвіска з околиць Києва, де повністю реалістичний птах є, навпаки, деталлю художньої композиції з тризубом (іл. 4: 1).

Окрім версії про стилізоване зображення птаха, час від часу відроджувалися також гіпотези про «якір», «хрест», «тризуб Посейдона», «корону» тощо, однак без значного резонансу у фаховій літературі [огляди цих та інших версій див.: Соболева, 2006; Белов, Шаповалов, 2008]. Додалася до них і гіпотеза про «двозуб» як стилізоване зображення корабля [Сотникова, 1995, с. 241–245].

У всіх версій про іконографічний прототип князівських знаків є спільна слабка ланка – стилізація. Тризуб Володимира Святославича, порівняно зі знаками його синів Святополка та Ярослава, підданий найбільшій стилізації під мереживо рослинного плетіння, характерного для оздоблення предметів X–XI ст. (пор.: іл. 4: 5). Знаки Святополка та Ярослава відходять від даної схеми, однак зовсім не в бік реалізму. Не спостерігається ніяких ознак реалістичного зображення і на найбільш ранніх графіті із зображенням двозубів на арабських монетах зі скарбів на території Східної Європи (іл. 14). При цьому, якщо звернутися до порівняльного матеріалу монетного чекану півночі Європи X–XI ст., то виявиться, що ніяк не майстерніші за руських майстри монетної справи північної Європи таки зображали на монетах з різним ступенем реалістичності цілком упізнаваних

Іл. 5. Знак Володимира Святославича на кістяному виробі з Жовнинського городища:
1 – фото; 2 – графічне зображення (за: Довженок та ін., 1966)

птахів, тварин, мечі, кораблі тощо (напр.: іл. 6: 4, 5). Тож де археологічне вираження серед давньоруських матеріалів тієї початкової точки в еволюції князівських знаків, коли вони ще мали хоч трошки нагадувати якийсь іконографічний оригінал?

На зміну «іконографічному» напрямку ще наприкінці ХІХ ст. прийшла інша модель, яка розглядала систему давньоруських князівських знаків як комплекс через призму еволюції родових тамг. Гіпотеза про розвиток давньоруською княжою геральдикою ще дохристиянських традицій персональних і родових знаків-тамг, за аналогією з етнографічними спостереженнями за корінним населенням Сибіру, була запропонована П.М. Сорочініним і підтримана О.В. Орешніковим [Орешников, 1894, с. 304–311]. Вона ж стала «магістральною» в науковому трактуванні княжих знаків після серії ґрунтовних робіт О.В. Орешнікова [Орешников, 1894; 1930; 1936], М.П. Ліхачова [Лихачёв, 1928], Б.О. Рыбакова [Рыбаков, 1940], В.Л. Яніна [Янин, 1970, с. 40], які пов'язали розвиток знаків із широким впровадженням князівських власних печаток. Найбільш активно подальшу реконструкцію еволюції родових знаків Рюриковичів та їх персональні атрибуції проводили А.А. Молчанов [Молчанов, 1985; 2008; 2012] та С.В. Білецький [Белецкий, 1997; 2000; 2002; 2012].

Дослідниками було розроблено цілий ряд альтернативних класифікацій давньоруських знаків та схем їх персональної атрибуції. Щоправда, критично порівнявши результати різних авторів, С.М. Міхеєв був вимушений констатувати незначну кількість збігів між існуючими схемами [Михеев, 2014, с. 45]. Кількість же персональних атрибуцій знаків, які достовірно підтверджуються джерелами, взагалі виявилася критично малою.

У рамках цієї лінії не викликає сумнівів, що у ХІ–ХІІІ ст. у Давній Русі розвинулася традиція персональних знаків, що наносилися на печатки, персні, зброю тощо. Принаймні частина з них справді є князівськими. Проте загадкою залишаються витоки цієї традиції.

На відміну від кочових народів, де через спосіб господарювання, оснований на кочовому скотарстві, життєво важливе значення завжди мало таврування тварин, з відповідним активним виробленням індивідуальних

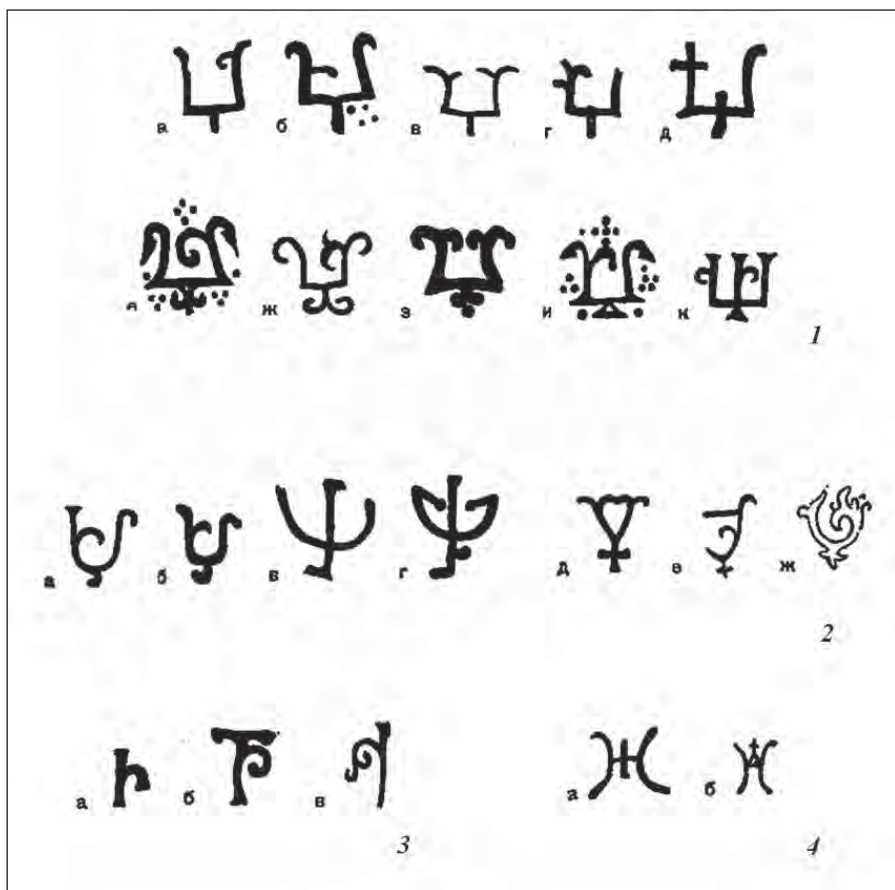

Іл. 6. Мотив хижого птаха на наконенчиках піхов мечів (1, 2), підвісках (3) та монетах (4, 5):
 1–3 – Гньоздово (1, 2 – за: Каинов, 2009);
 4 – монета Кнута Великого (1018–1035); 5 – монета Етельреда II (бл. 1009) (за: Garipzanov, 2011)

та родових знаків, у слов'ян переддержавного періоду та давньоруського населення X ст. такої потреби не було. У ранньосередньовічних тюркських похованнях тамги трапляються на посуді, на кістяних виробках, на поясних деталях – традиція маркування власності тут проявляється сповна. На слов'янських і давньоруських же пам'ятках IX–X ст. аналогічної картини серед археологічного матеріалу немає. Найбільш активно різноманітні знаки, як це не дивно, з'являлися у вигляді графіті на арабських монетах [див. Добровольський, Дубов, Кузьменко, 1991], які до персональної чи родової власності мали далекий стосунок. Зрозуміло, що поява перших давньоруських князівських знаків у таких умовах не була наслідком розвитку загальної «низової» традиції, а одразу формувалася як символ влади.

Усі еволюційні схеми знаків Рюриковичів наразі починаються з «двозуба» Святослава Ігоревича. Наступними виступають «тризуби» Володимира Святославича та його сина – Ярослава, а також «двозуб» Святополка. Вважаючи, що всі Володимировичі мали продовжувати модифікацію батьківського «тризуба», В.Л. Янін саме завдяки знаку-«двозубу» вилучив з кола синів Володимира Святополка, назвавши його сином Ярополка Святославича [Янін, 1970, с. 38–40]. Щоправда, за такого підходу виникає закономірне запитання: чи був тоді сином Святослава Володимир з помітно відмінним знаком, і чийми нащадками тоді були князі XI–XIII ст. зі знаками на основі все того ж «двозуба» (іл. 7: 1а–и; 2а–б)? І що ж змусило самого Володимира змінювати батьківський «двозуб» саме таким чином?

Останнім часом у науці спостерігається помітний перегляд ролі «двозуба» в давньоруській князівській геральдиці. Графіті-двозуби в досить стандартизованій формі присутні на серії дирхемів зі скарбів [Добровольський, Дубов, Кузьменко, 1991, рис. 2, 42–46, 32–34], де вони, безперечно, наносилися не як власницькі чи князівські маркери. Найраніший з них походить зі скарбу Чиннер на Готланді з молодшою монетою 880–885 років (іл. 14: 3); наступний – зі скарбу з Погорільщини (молодша монета 902/903 pp.) (іл. 14, 13), ще один – зі скарбу Козянки (до 940 р.) (іл. 14, 10). Нарешті, двозуб було нанесено на 3 монети, чеканені в 979/980 та 988/989 роках (іл. 14, 5, 6, 11), тобто після смерті і Святослава, і навіть Ярополка

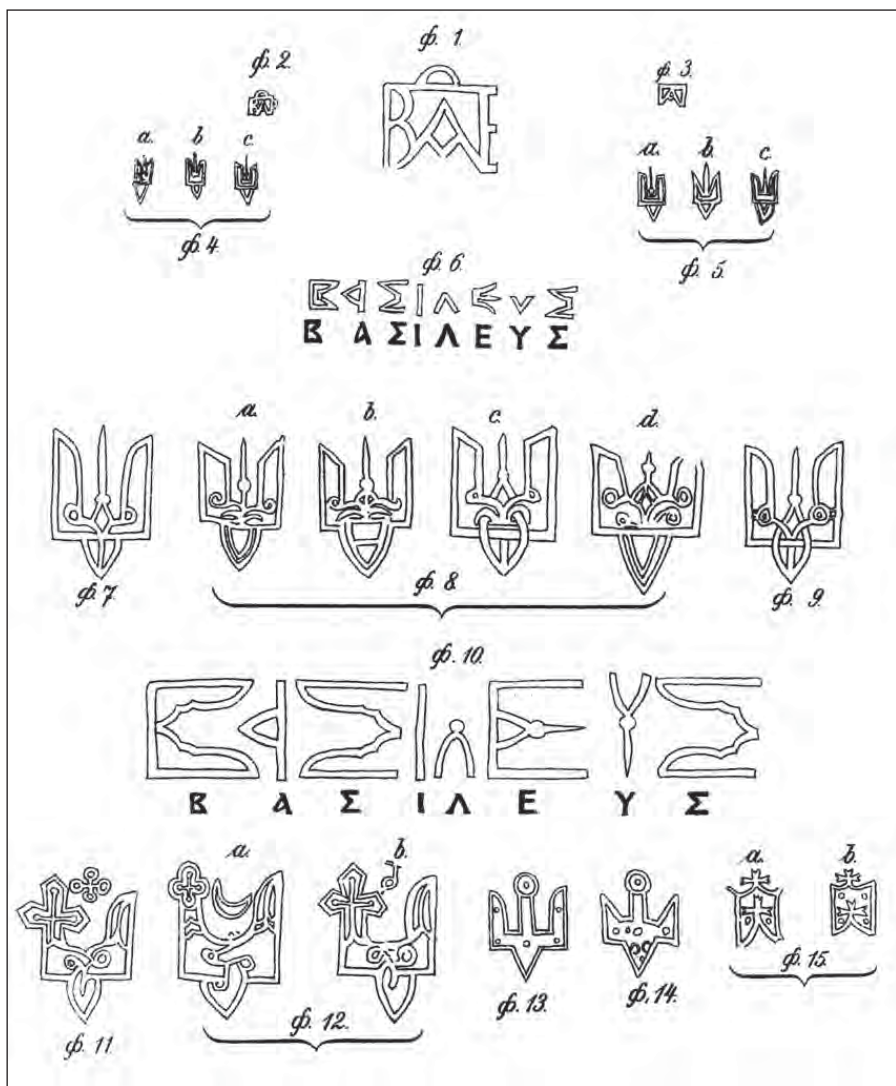
Іл. 7. Типологія давньоруських князівських знаків XI–XIII ст. зі свинцевих печаток за В.Л. Яніним (1970)

[Мельникова, 2008, табл. 1, 2], а отже, персональними знаками цих князів «двозуби» не були. Щоб пояснити ці факти, на зміну уявленням про двозуб як персональний знак Святослава Ігоревича, довелося формулювати інші версії пояснення – про його значення як родового для всієї династії Рюриковичів до Володимира Святославича, чи як загальний знак влади київського князя та причетних до нього осіб [Мельникова, 2008, с. 246–249; Молчанов, 2008, с. 261–263; Белецкий, 2012, с. 434–438; Михеев, 2014, с. 45–46].

Як би не вирішилася дана проблема, але доводиться констатувати, що перша документально наразі підтверджена зміна двозуба була внесена князем Володимиром, а його сини лише продовжили батьківський почин персоналізації князівських знаків, який не мав під собою традиційного для Русі підґрунтя. Причини таких змін логічно було б шукати в нових реаліях, які прийшли разом із християнством.

Саме в цьому руслі свого часу була сформульована версія К.В. Болсуновського та Н.П. Чернева про те, що князівські знаки срібників є за походженням візантійськими монограмами [Болсуновский, Чернев, 1889; Болсуновский, 1908]. Шляхом підстановки у тризуб грецьких літер, часом з маловиправданими поворотами, дослідники прочитали знак Володимира Святославича на срібниках і клеймах плінфи Десятинної церкви як ΒΑΣΙΛΕΥΣ (іл. 8). Пізніше ще більш ризиковану версію про кириличну монограму з ім'ям Володимира запропонував О. Пастернак [Пастернак, 1934].

За умови, що К.В. Болсуновський та Н.П. Чернев володіли б сучасною базою візантійських монограм, їх аргументація, безумовно, відрізнялася б. Складні монограми-лігатури, які були взяті за зразок (іл. 8: *ф. 1*), переважно не трапляються пізніше VI ст. Натомість часте вживання в написах на печатках адміністративного апарату Візантії скорочення «імператорський» (βασιλικης) призвело до появи цілої серії монограм (№ 51–55), які склалися лише з великої «В» та стилізованого «ς» [Zacos, Veglery, 1972, pl. 230] (іл. 9: *1*), доповнюючись лише іноді літерою «α» (монограми № 54, 55) (іл. 9: *2*). Тож для введення в монограму

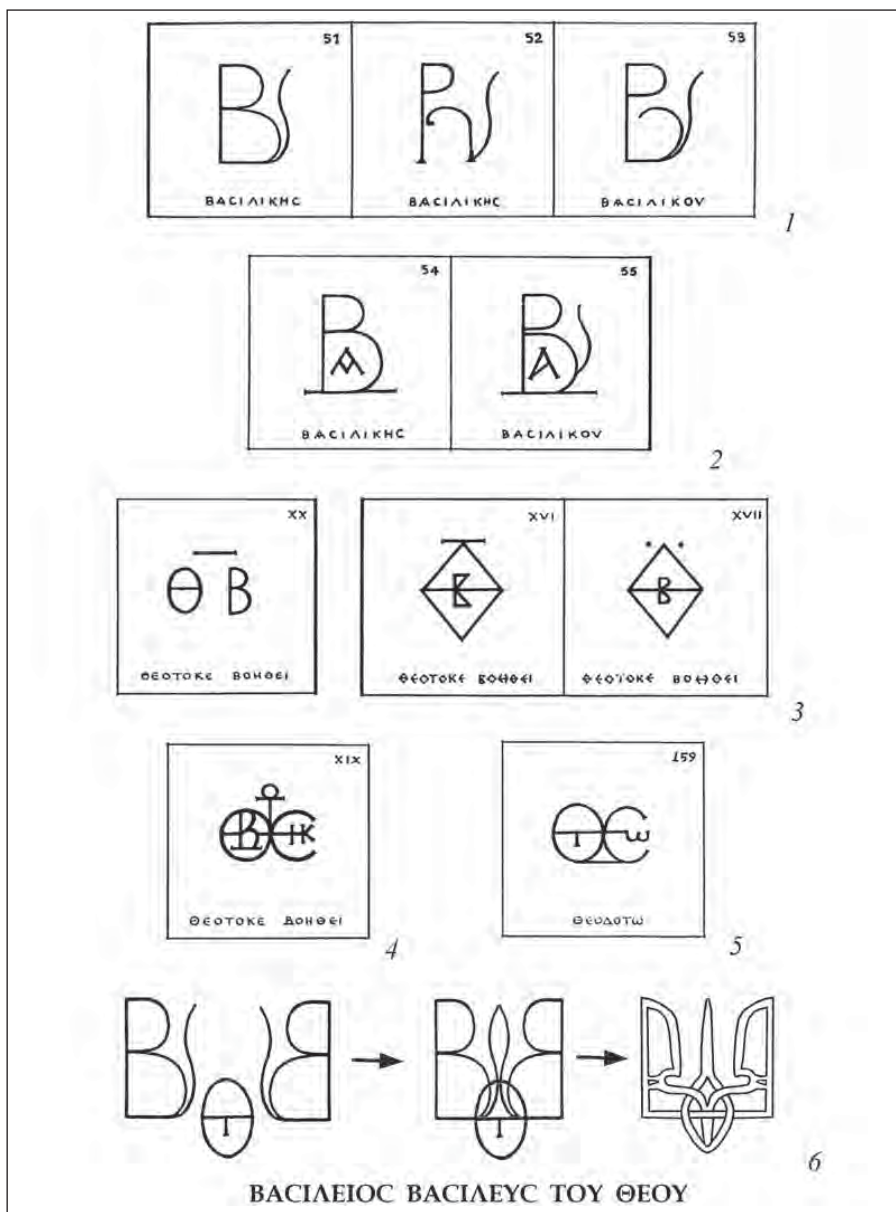

Іл. 8. Прочитання князівських знаків як візантійської монограми
(за: Болсуновский, Чернев, 1889)

титулу «василевс» зовсім не потрібно було вписувати багато літер у різних проекціях. Центральна еліпсоподібна фігура тризуба Володимира нагадує лігатуру «Θ, Є, Ο, Τ» (пор. монограму № 159) (іл. 9: 5). Керуючись шаблонами візантійських монограм, у знаку Володимира потрібно вбачати дві дзеркально розвернуті монограми №51 та лігатуру «ΘСОУ», що утворювали амбітну декларацію: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ – «Василій василевс від Бога» (іл. 9: 6).

Ще І.І. Толстой звернув увагу на дивний факт відсутності на давньоруських монетах згадки про титул князя, хоча ця риса є характерною для візантійської та середньовічної європейської нумізматики, припустивши, що його заміником є вираз «на столі» [Толстой, 1893, с. 340–341]. Гіпотеза К.В. Болсуновського та Н.П. Чернева компенсує відсутність титулу його монограмою, стилізованою під князівський знак – тризуб. Щоправда, у контексті присутності такого ж знаку на клеймах плінфи збудованої князем церкви Богородиці Десятинної, не можна оминати й інший варіант. Не менш поширеним у візантійському колі було скорочення до літер «Θ, Β» інвокативного звороту «ΘСОΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ» – «Богородице, допоможи», яке розміщувалося на власних печатках у вигляді різноманітних монограм [Zacos, Veglery, 1972, pl. 257–260] (іл. 9: 3, 5), тож гіпотетична монограма Володимира для грека могла мати подвійне прочитання, у т. ч. «Богородице, допоможи василевсу». Решту знаків з давньоруських монет К.В. Болсуновський також відніс до версій усе тієї ж монограми ΒΑΣΙΛΕΥΣ [Болсуновський, 1908, с. 6], проте з урахуванням сучасної джерельної бази тут спостерігається цікавіша картина.

У п. Е864/1 могильника Бодзя в Польщі знайдено ремінний наколечник з вигравіюваним знаком (іл. 10: 4), який В. Дучко [Duczko, 2014, р. 214–218; fig. 10.15] та С.М. Міхеев [Михеев, 2014, с. 47–48] ототожили зі знаком Святополка Володимировича «Окаянного» – зятя польського короля, який після поразки від Ярослава утік до Польщі з найближчим оточенням. Знак з могильника Бодзі звертає нашу увагу способом виконання, адже він зовсім не повторює деталі знаків Святополка-Петра зі срібників, відрізняючись навіть стороною приєднання до двозуба хреста.

Іл. 9. Типи візантійських монограм (1–5 – за: Zacos, Veglery, 1972) та варіант утворення прототипу знака Володимира Святославича на основі монограми (6)

Різьбяр упевнено наніс симетричний двозуб, добре відомий за графіті на арабських дирхемах (іл. 14: 1, 8, 9, 11) додавши до правого різка хрест, а на гострий виступ внизу та вище від двозуба наніс декор з волютами (іл. 10: 4a). Між зубцями двозуба Святополка на срібниках теж зображувалися різні декоративні елементи: хрест, півмісяць (іл. 10: 1-3), однак є також і грецька лігатура «ρ, ο, τ» (іл. 10: 1a), присутність якої достовірно поки що не пояснена. Срібники Святополка мають ще одну цікаву особливість – співвідношення реверсу та аверсу в них не протилежне, як на візантійських монетах і більшості срібників Володимира. Іншими словами, звично перевернувши монету, візантієць орієнтуватиме двозуб Святополка вниз зубцями.

У такому вигляді зображення срібників виявляється надзвичайно близьким до візантійської монограми ПЕТРОС (іл. 11: 1). Літеру «Т» у вигляді хреста як продовження лінії «П» бачимо на візантійських монограмах №486 та 405, 406 (іл. 11: 4), по центру – на монограмах №374А та 376А [Zacos, Vegler, 1972, pl. 240; 245]. Частим елементом таких монограм є також розміщення літер над літерою «П», по центру перекладки або між вертикальними лініями (іл. 11: 1).

Знаки на срібниках зі слов'янським ім'ям Святополка максимально стилізовані під малюнки (іл. 10: 2), тоді як на срібниках з написом «ПЕТРОС» [Сотникова, 1995, №206-209] хрест замінений на літерну лігатуру (іл. 10: 1). Саме ця версія знака закономірно виявляється найближчої до монограми (іл. 11: 2). На незграбно виконаних срібниках із написом «ПЕТОР» лігатура замінена не на хрест, а на півмісяць (іл. 10: 3), що зближує дану версію з двозубом Бодзі. Щоправда, через призму версії про монограму «волюти» останнього виглядають скоріше мінускульними лігатурою «ρ, ο» та літерами «ε, ς» (іл. 11: 3), а сам знак виявляється змальованим з рукописного грецькомовного зразка.

Виглядає парадоксальним, але навіть, здавалося б, зовсім іконографічне зображення тризуба Ярослава Володимировича (іл. 12: 1, 2), найбільш віддалене від будь-яких літерних асоціацій, насправді теж може мати прототип у вигляді монограми. На малих срібниках Ярослава між зубцями

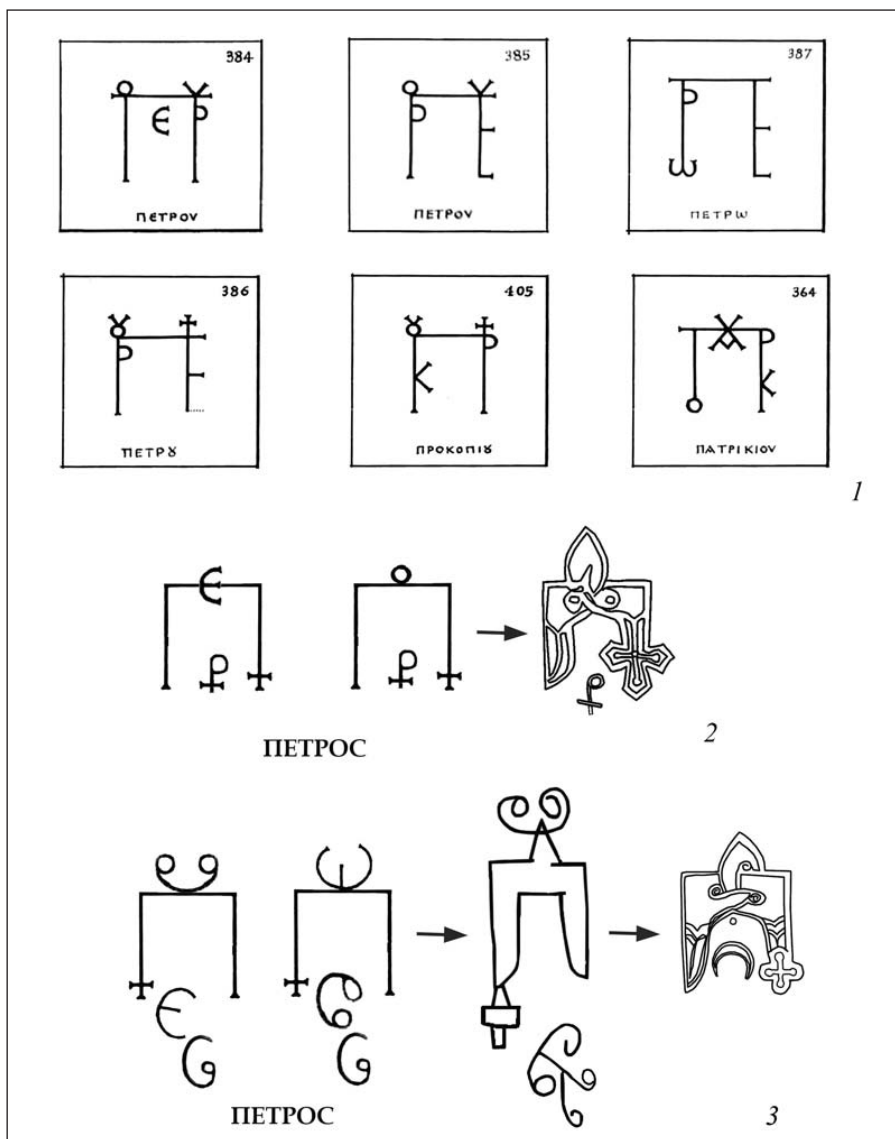
Іл. 10. Знаки Святополка Володимировича:
 1 – срібник з ім'ям ПЕТРОС; 2 – срібник з ім'ям Святополка; 3 –
 срібник з ім'ям ПЕТОР (Гайдуков, Калинин, 2012);
 4 – ремінний наконечник з п. E864/1 могильника Бодзя
 (за: Duczko, 2014)

розміщено по два декоративні хрестики [Сотникова, 1995, № 225-1 – 227-1], а низ тризуба не завжди горизонтальний, а має прогнуті вниз краї (іл. 12: 2–4). Серед візантійських монограм прототипом такого знака можуть виступати монограми на базі великої омеги (іл. 12: 5), зокрема, монограми № 68 та № 85 з ім'ям Γεώργιος та № 238–243 з ім'ям Ιωαννης [Zacos, Vegler, 1972, pl. 230, 231, 233, 235]. Враховуючи християнське ім'я Ярослава-Георгія, перевагу, зрозуміло, слід віддати монограмі ΓΕΩΡΓΙΟΥ (іл. 12: 6).

Давньоруські майстри, які виготовляли монети та прикраси з князівськими знаками, і, як наглядно бачимо на прикладі написів срібників, часом правильно не могли нанести навіть літери, безперечно, не могли знати й розуміти тонкощів стилізації під тамгу складних грецьких монограм, сприймаючи їх лише як малюнок, тож віддаленість результату від реконструйованого прототипу не повинна бентежити. Але чи було так насправді?

Наразі найбільш близькою до реальності з розглянутих версій видається схема стилізації під «двозуб» стандартної грецької монограми «ПЕТРОС» (іл. 11: 2), що не є дивним, враховуючи грецьке походження матері Святополка. Загалом до стандартних належить і можливий прототип монограми Ярослава (іл. 12: 6). А ось монограма у вигляді тризуба Володимира могла бути лише індивідуально виконаною на замовлення в рамках набуття князем регалій законного християнського правителя, василевса, у числі заходів з реалізації яких, зокрема, були випущені монети зі знаком та збудовано перший кам'яний християнський собор у Києві.

Версія знака, представлена на плінфі з Десятинної церкви (іл. 1; 2), фактично є дзеркальним поєднанням двох літер «В» за допомогою «Ө». Складається враження, що майстер, який вирізав дерев'яну форму для такої плінфи, якраз розумів літерний зміст цієї монограми, відкинувши зайві декоративні елементи, тоді як монетарі, що створювали срібники й златники, більше переймалися естетикою знака. Нових декоративних елементів (без жодного геральдичного значення) набували такі знаки при їх перенесенні неписьменними давньоруськими майстрами на «вірчі» підвіски «княжих людей» чи інші предмети, дедалі більше віддаляючись від початкового ескізу греків.

Іл. 11. Типи візантійських монограм
 (1 – за: Zacos, Veglery, 1972) та варіанти утворення прототипів
 знаків Святополка Володимировича на основі монограми (2, 3)

У версії про прототип перших князівських знаків у вигляді грецької монограми є одна сильна сторона – їх персоналізація, яку не передбачає картина поширення у X ст. «двозубів». Було б доволі дивним змінювати «двозуб» як емблему держави чи як родовий знак Рюриковичів після майже сторічного їх використання і переходити до особистих знаків з офіційним ужитком їх у монетному чекані, однак це виглядає, навпаки, закономірним через призму сприйняття монети як власності конкретного князя. Винятком наразі є лише поширене явлення про вжиток «двозуба» на персональних печатках Святослава Ігоревича, що базується на інтерпретації лише однієї знахідки із садиби Десятинної церкви.

2. «Печатка Святослава»

У 1912 році під час розкопок Д.В. Мілеєва біля Десятинної церкви була знайдена свинцева печатка із зображенням «двозуба» (іл. 13: 1, 2). Інформації про місце й обставини знахідки, на жаль, немає, а сама печатка нині втрачена. До наукового обігу вона ввійшла завдяки невиданому каталогу М.П. Ліхачова, фотографічне зображення та опис печатки з якого нині єдиним джерелом для вивчення артефакту.

Першим використав двозуб згаданої печатки як початковий елемент в еволюційному ряду князівських знаків-тамг О.В. Орешніков, вважаючи її належною Володимирі Святославичу, хоча й підкреслюючи неможливість прочитати її напис [Орешніков, 1930, с. 93–95; 1936, с. 35; табл. I, 1]. Б.О. Рібаков також вважав печатку належною Володимирі і об'єднував її за часом зі знаками на плінфі [Рібаков, 1940, с. 247]. В.Л. Янін для атрибуції скористався гіпотетичним прочитанням М.П. Ліхачовим кількох літер напису як «СТЛА», переатрибутувавши печатку князю Святославу Ігоревичу та виділивши на її підставі князівські печатки «архаїчної традиції», споріднені за іконографічним типом зі срібниками [Янін, 1970, с. 36–41]. Після чого, з різними варіаціями читання, інтерпретація печатки як належної саме Святославу Ігоревичу незмінно повторювалася в працях, присвячених давньоруській сфрагістиці та нумізматиці.

Іл. 12. Знаки Ярослава Володимировича на монетах та монетоподібних підвісках (1–4 – за: Гайдуков, Калинин, 2012), типи візантійських монограм (5 – за: Zacos, Veglery, 1972) та варіант утворення прототипу знака Ярослава Володимировича на основі монограми (6)

Через відсутність польової документації контекст знахідки невідомий, і спроби гіпотетично віднести її до заповнення рову Старокиївського городища [Михеев, 2014, с. 51] не мають жодного опертя на факти. У 1912 році Д.В. Мілеєвим справді була розкрита значна площа на місці траси рову городища, проте печатка, що нас цікавить, могла бути знайденою в шарах будь-якого періоду.

Зображення на обох боках князівського знака наближує печатку до торговельних плобм дрогичинського типу, утім, наявність кругового напису та крупніший розмір спонукають віднести знахідку до печаток. Подвійний відтиск штемпеля на одному з боків та сліди ковзання – на другому зробили написи практично нечитабельними. Проте навіть за умови гіпотетичного прочитання фрагмента лівої частини напису як «...СТЛА[.] УОС», не зрозуміло, якому саме «[...]славу» слід віддати перевагу: Святославу, Мстиславу, Бориславу (Борису), Судиславу? Про грецький характер напису може свідчити хрест – розділовий знак вгорі напису на обох боках. Праворуч від хреста (або літери «Т») ледь вгадується початок слова – П(?) ЕТ[РО?]С; потім внизу – симетричний верхньому розділовий хрест (або ж літери «Т/І»), і далі – «ΛΑ(?)Н(?)У(?)О(?)С. Стан напису такий, що немає впевненості у правильному читанні чи не кожної з літер. Однак слід погодитися з М.П. Ліхачовим, який єдиний, хто вивчав пам'ятку в оригіналі, що даний випадок надто складний і напис не піддається коректному прочитанню [Михеев, 2014, с. 52].

Що ж до знаків, то на фотографіях печатки добре видно, що «двозуб» насправді не є симетричним на обох боках (правий «ріжок» ширший і загострений), а по центру між його «зубцями» проглядається ще й додатковий дещо змазаний елемент – крапка (іл. 13: *1a–2a*). Крапка присутня по центру двозуба з хрестом на т. зв. «таманських брактеатах» (іл. 13: *4*) із дзеркальним інвокативним слов'янським написом за використання грецьких літер: «γН БЕ ПОМОЗН МÆ І СОДА» [Бабаєв, 2009, с. 73–78; Михеев, 2014, рис. 9]. Спроби датувати такі брактеати першою половиною XI ст. і співвіднести їх із Мстиславом або Святополком [Михеев, 2014, с. 55–57] є відвертим непорозумінням, оскільки тип брактеатів

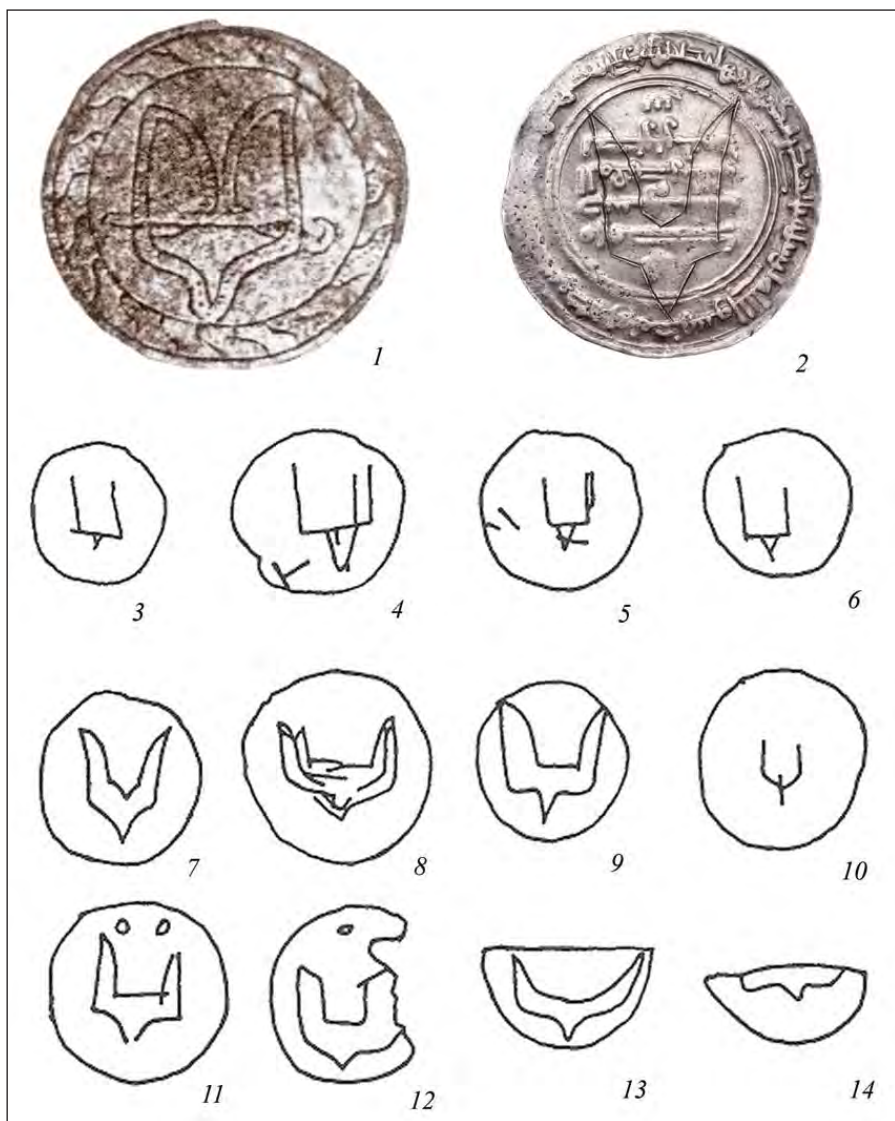
Іл. 13. 1, 2 – свинцева печатка з розкопок Д. В. Мілеєва 1912 р. на садибі Десятинної церкви (за: Михеев, 2014); 3 – підвіска з камерного п.6/2008 р. у Пскові (за: Ершова, 2010); 4 – «таманський брактеат» (за: Михеев, 2014); 5 – наслідування дирхема із зображенням сокола та хреста (за: Кулешов, 2015)

імітує візантійські монети не раніше періодів правління Михайла VIII Палеолога – Андроніка II.

Безперечно не відноситься до ранніх і печатка з Новгорода, виявлена в шарі першої половини XII ст. й інтерпретована В.Л. Яніним як печатка сина Володимира Святославича – Ізяслава [Янин, 1970, с. 41, № 2]. С.М. Міхеев вірно прочитав напис печатки як [С]ОЗОНТАС, а «князівський» знак на звороті справедливо порівняв з малюнком-графіті на стіні Георгіївського собору Юріївського монастиря (іл. 4: б), де, за зовсім не випадковим збігом, на стінах також зафіксовані й написи-графіті авторства Созонта [Михеев, 2014, с. 52–55, рис. 5]. Таким чином, достовірних «печаток архаїчної традиції», більш ранніх, ніж чекан срібників, у нашому розпорядженні поки-що немає.

Повернути печатку із садиби Десятинної церкви в епоху Святослава може нова знахідка підвіски з князівським знаком у камерному п. 6 могильника на Старовознесенському пагорбі Пскова, відкритого 2008 року [Ершова, 2010]. Поховання включало багатий інвентар, але вже з християнськими символами, а за молодшою монетою 953/954 років датується не раніше другої половини X ст. Трапецієподібна підвіска з комплексу (іл. 13: 3) виготовлена зі срібла, що не характерно для такого роду знахідок, але ще більш цікавим є знак на ній, який нагадує імітацію знака Святополка на монетах з написом ПЕТРОС (іл. 10: 1), однак без хреста. Цей елемент, натомість, увінчує голову сокола на зворотному боці підвіски (іл. 13: 3), будучи аналогічним зображенню на серії наслідувань саманідських дирхемів, а обриси хреста В.С. Кулешов порівняв саме зі срібниками Святополка [Kovalev, 2012; Кулешов, 2015; Соколов, 2015].

Зважаючи на датування камерного поховання, а також на традиційну інтерпретацію двозуба як персонального знака Святослава, саме йому переважно й атрибутувався двозуб псковської підвіски [Белецкий, 2012]. І лише гіпотетичний варіант реконструкції правої частини напису київської печатки як «ПЕТРОС» (іл. 13: 1), разом з відверто християнським виглядом псковського поховання, можуть відкинути обидва знаки в часи Святополка Володимировича.

Іл. 14. Кістяний диск з Саркела (1 – за: Артамонов, 1958)
та графіті – «двозуб» на арабських монетах
2 – за: Молчанов, 2012;
3–14 – за: Мельникова, 2008)

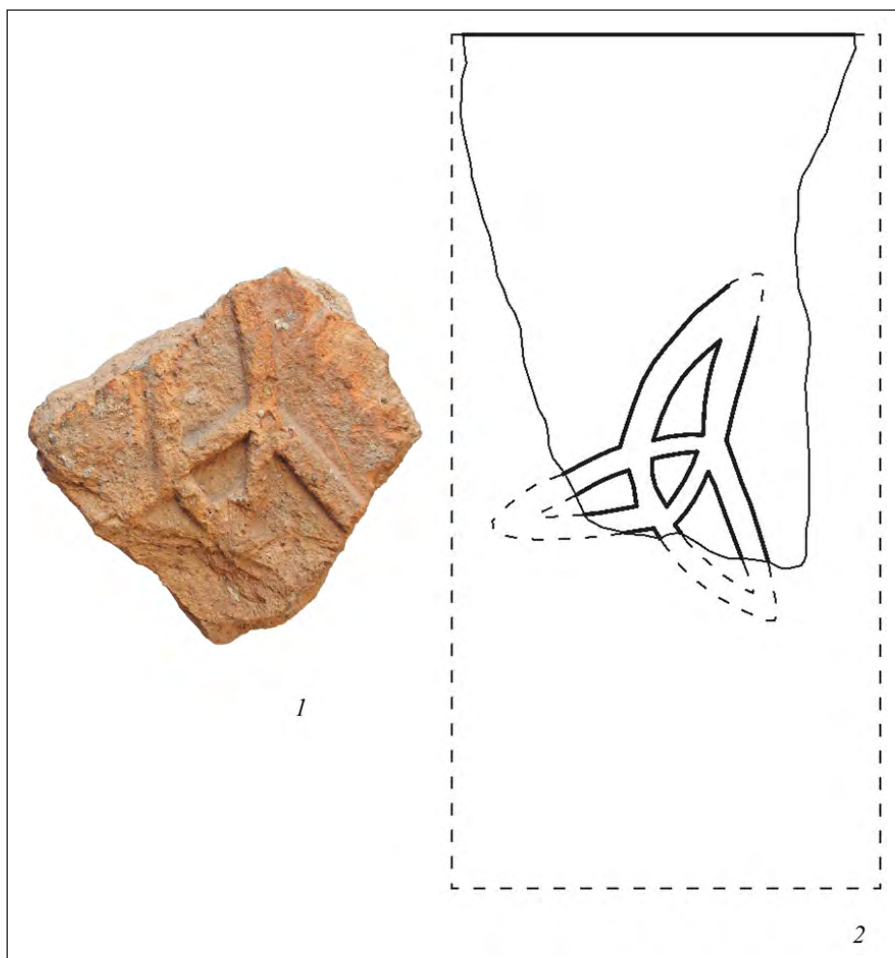
Звернемо увагу на той факт, що виконання «двозуба» печатки та підвіски на боці «а» відрізняється від графіті на дирхемах (іл. 14) та кістяного диска з хозарського шару Саркела (іл. 14: 2), нагадуючи переплетення елементів на знаках срібників Володимира та Святополка-Петра (іл. 13: 1а). У такому випадку печатка може виявитися варіантом знака князя Святополка Володимировича, а хрест на його «двозубі» просто не мав сталої позиції, як і на згаданому вище наконечнику з Бодзі.

Найбільша проблема «ранньої» дати даної конкретної печатки і в цілому всього старту давньоруської традиції використання свинцевих бул – це проблема повної відсутності печаток Володимира Святославича, яка не має раціонального пояснення в концепції появи давньоруських печаток ще за часів Святослава Ігоревича. Тим більше складно в такому серйозному питанні орієнтуватися на втрачений екземпляр нечитабельної вже за станом відтиску печатки. Як не прикро це визнавати, але «печатка Святослава» із садиби Десятинної церкви наразі не може мати статус джерела, а є лише предметом з дуже гіпотетичними інтерпретаціями.

3. Трикветр

Новий тип знаків у вигляді трикветра (іл. 15), нанесеного на плінфу як рельєфне клеймо до її обпалу, виділений Д.Д. Йолшиним після детального вивчення колекцій будівельних матеріалів з розкопок садиби Десятинної церкви та прилеглої до неї території [Ёлшин, 2010; 2012]. Колекція такої плінфи нараховує наразі всього 4 фрагменти, однак характерний вузький формат плінфи не може не звернути на себе уваги аналогічністю плінфі зі знаком Володимира Святославича. За рожевим обпалом фрагмент із розкопок 2006 року, щоправда, ближчий до плінфи основного періоду будівництва храму (іл. 15: 1), тобто складений з такої плінфи архітектурний елемент може виявитися дещо ранішим за часом від аналогічного, створеного з плінфи зі знаками Володимира.

Мотив трикветра не є характерним для давньоруського мистецтва X–XI ст. Віддалено його нагадує лише скандинавське плетіння, нанесене у вигляді графіті на денце водолія з Шестовицького могильника (іл. 16).

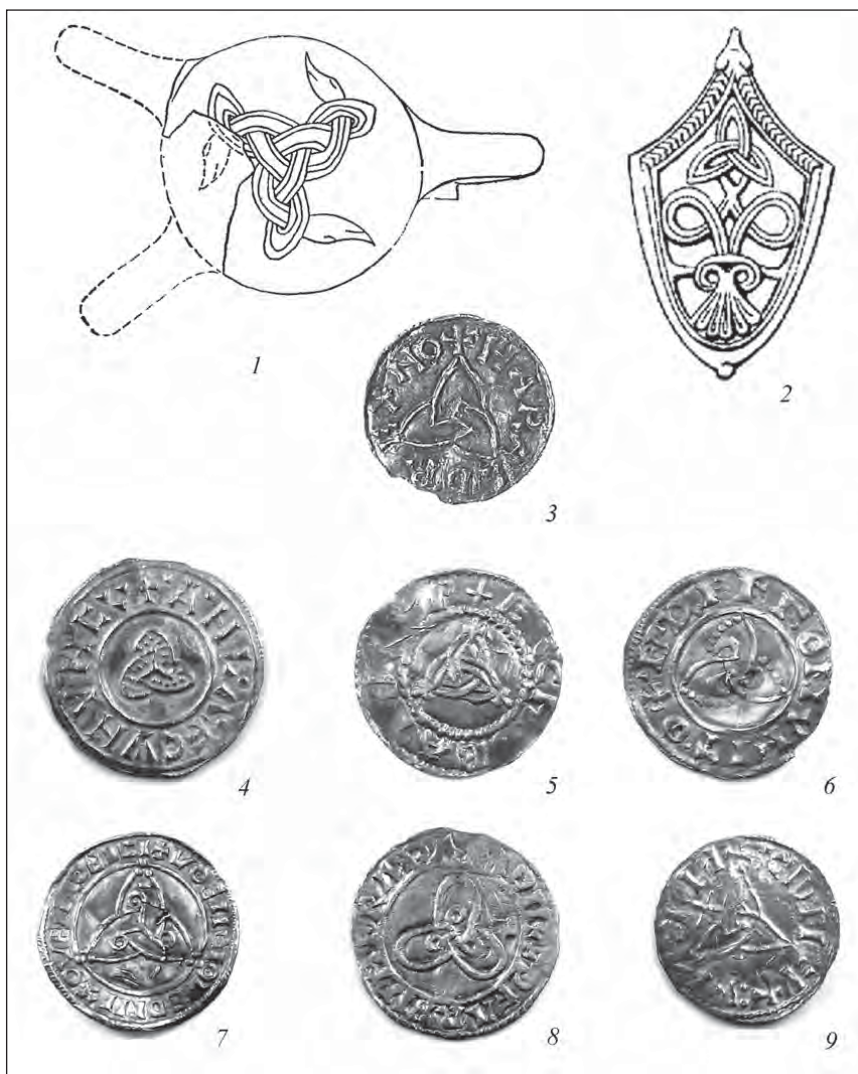
Іл. 15. Знаки трикветра на фрагментах плінфи:
1 – з розкопок Десятинної церкви 2006 р.;
2 – з розкопок поруч із садибою Десятинної церкви 1971 р.,
реконструкція (за: Ёлшин, 2014)

На прями аналогії натрапляємо значно північніше: у X ст. – на монетах чекану короля Йорка і Дубліна Олафа III (941–944), єпископа Страсбурга (965–991), німецького імператора Оттона I (936–973); в XI ст. – на монетах данського короля Кнута Великого (1018–1035) та зятя Ярослава Володимировича – Гаральда III Суворого (1047–1066). На думку І. Гаріпзанова, який дослідив поширення трикветра в символіці скандинавських країн розглядуваного періоду, трикветр виступає на монетах лише християнських правителів, і має розглядатися зовсім не як варіант «валькнута» (вузла Одіна), а як християнський символ Святої Трійці [Garipzanov, 2011, р. 38–41]. Наявність такого ж знаку на плінфі з Десятинної церкви має вказувати на знак християнського володаря у «північній», скандинавській, системі символіки.

Як уже зазначалося, за припущенням Д.Д. Йолшина, вузька плінфа зі знаком Володимира Святославича могла бути спеціально виготовленою для підмурівка під саркофаг з похованням князя. Розглянутий вище варіант пояснення символіки знаку Володимира як поєднання монограмою імені та титулу князя знімає проблему його використання після смерті – таке клеймо на плінфі підмурівка саркофага вже виступало не знаком власності, а фактично підписом поховання. Але, у такому випадку, постає закономірне запитання: для кого ж виготовлялася аналогічна плінфа зі знаком трикветра? Підмурок чийого поховання могла складати така плінфа?

Хронологія використання трикветра в монетному чекані Данії та Норвегії охоплює період 1018–1066 років, який у нашому випадку виключають технологія виготовлення та формат плінфи з трикветром. Вони ж свідчать проти можливості застосування такої плінфи для поховань братів Володимира Святославича – Ярополка і Олега, перепохованих у Десятинній церкві 1044 року вже Ярославом Володимировичем.

Інший хронологічний орієнтир дають монети Оттона I (936–973). В історії непростих дипломатичних стосунків Русі з Німеччиною часів Оттона I, які завершилися невдалою місією єпископа Адальберта в Київ [детальніше див.: Назаренко, 2001], провідну роль як фактичний очільник держави відіграла княгиня Ольга – бабуся майбутнього хрестителя Русі Володимира Святославича і перший документально засвідчений

Іл. 16. Знаки трикветра на предметах скандинавського кола (1, 2) та монетах (3–9): 1 – графіті на водолілі з к. 105 Шестовицького могильника (за: Бліфельд 1977);
 2 – наконечники типу І-1 за П. Паульсеном (за: Каинов, 2009);
 3 – монета Гаральда III Суворого (1047–1066);
 4 – монета Олафа III (941–944); 5 – монета єпископа Страсбурга Арчібальда (965–991);
 6–9 – монети Кнута Великого (1018–1035) (3–9 – за: Garipzanov, 2011)

представник князівської династії, що прийняв християнство. Відповідно до «Похвали» Іакова Мніха, поховання княгині Ольги теж містилося в Десятинній церкві, що свідчить про перенесення її решток до храму в процесі створення Володимиром Святославичем сімейної усипальниці. З усіх похованих і перепохованих у Десятинній церкві членів князівської родини саме княгиня Ольга виступає найбільш реальною особою, яка могла використовувати як символ трикветр – як аналогію із символікою християнських королів Північної Європи періоду її самостійного правління.

Відзначимо одразу, що княгині Ользі нещодавно було запропоновано атрибутувати абсолютно інший знак – «сокола з хрестом», представленого на групі європейських наслідувань саманідським дирхемам, а також на «геральдичній» підвісці з камерного поховання у Пскові [Kovalev, 2012; Сорокин, 2015] (іл. 13: 3, 5). Обережніше, лише про «руське походження» наслідувань дирхемам із зображенням сокола, говорить В.С. Кулешов [Кулешов, 2015]. Гіпотеза Р. Ковальова (розбавлена для повної епатажності версією про княгиню Ольгу як верховну жрицю богині Фреї) побудована вже цілком на згадуваній вище підвісці зі Пскова, християнській належності п. 6, його датуванні буквально по молодшій монеті та, очевидно, навіяне не зовсім чіткою літописною згадкою про походження Ольги з «Плескова». Однак ареал поширення дирхемів із соколом поки-що жодним чином не включає Південної Русі чи хоча б Києва. Не відомі тут і подібні знаки в жодному іншому виконанні. Тож якщо Ольга навіть чеканила власну монету з особистим знаком, то де саме це відбувалося – у Пскові? І яким тоді родовим знаком користувалися її родичі?

Введення в науковий обіг нового знака – «трикветра», пов'язаного принаймні точно з місцем перепоховання Ольги, явно ускладнює життя гіпотезі про належність їй монет із птахом та хрестом та й дещо зменшує масштаб революційності постаті княгині в давньоруській історії, який довелося б визнавати, якби хоча б частина здогадів Р. Ковальова виявилася правдою. Адже тоді й початок давньоруського чекану монети, і початок руської геральдики, і введення інституту «княжих людей» з вірчими знаками – усе довелося б перенести з епохи Володимира Святославича на 40–50 років раніше.

Виходячи із символіки трикветра, власним князівським знаком Ольги він навряд чи міг виступати. Однак окремий статус русів-християн («русь хрещена»), покровителем яких у Києві була саме Ольга, на тлі зростаючого впливу язичників на чолі зі Святославом, цілком міг привести до ситуації, коли християни використовували символ трикветра як знак свого захисту княгинею, тоді як дружина Святослава і «русь язичницька» користувалася традиційним «двозубом». «Двозуб» фігурує у вигляді графіті і на трьох дирхемах 979/980 та 988/989 років чеканки (іл. 14: 5, 6, 11), два з яких походять із Чернігівщини [Мельникова, 2008, табл. 1, 2], тобто період використання знака включає навіть ранні роки правління Володимира. Можливо, саме стійка асоціація двозуба з «руссю язичницькою» і стала, врешті, головним стимулом для Володимира Святославича змінити старий «язичницький» символ на новий «християнський», замовивши грецькі монограми для себе та синів чи просто створивши новий знак.

Підсумки

Науковий процес рідко стоїть на місці, і навіть у випадку з такою складною проблемою, як походження, атрибуція та символіка давньоруських князівських знаків за останні десятиріччя поступово підштовхує дослідників до кількох важливих висновків.

Найраніший етап давньоруської князівської геральдики все ще пов'язується зі знаком у вигляді «двозуба», який, проте, більше не може розглядатися як персональний знак Святослава Ігоровича, оскільки виник не пізніше останньої чверті IX ст., та використовувався принаймні до 80-х років X ст. Також сумнівним залишається прочитання імені «Святослав» на печатці з «двозубами» із садиби Десятинної церкви, що значно зсуває достовірно встановлений час появи давньоруських свинцевих печаток.

Поява «тризуба» Володимира Святославича наразі не може датуватися часом раніше від часу хрещення князя (989/890 рр.), тобто відноситься вже до періоду християнських символів. Версія про прототипи знаків Володимира та його синів Ярослава та Святополка у вигляді монограм на сучасному етапі має опиратися на стандартні форми візантійських грецьких

монограм і включати християнські імена князів – Василій, Петро, Георгій. Що стосується версій іконографічного напрямку, то жодна з них вагомих аргументів на свою користь за розглядуваний період не набула.

Перелік ранньої давньоруської князівської символіки має доповнитися знаком у вигляді трикветра з плінфи Десятинної церкви, який міг потрапити на Русь як символ християнського правителя після контактів княгині Ольги з німецьким імператором Оттоном I і закріпитися згодом для руського населення як персональний знак княгині та її оточення на контрасті з «двозубом» «руси язичницької».

Джерела та література

Артамонов М.И. Саркел – Белая Вежа // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва ; Ленинград, 1958. – № 62. – С. 7–84.

Бабаев К.В. Монеты Тмутараканского княжества. – Москва : Древлехранилище, 2009. – 104 с.

Белецкий С.В. Начало русской геральдики (знаки Рюриковичей X–XI вв.) // У источника :

сб. статей в честь чл.-кор. РАН Сергея Михайловича Каштанова. – Москва, 1997. – Ч. I. – С. 93–171.

Белецкий С.В. К вопросу об информативных возможностях княжеских знаков на древнерусских кирпичях // Средневековая архитектура и монументальное искусство. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 8–10.

Белецкий С.В. Знаки Рюриковичей. Часть первая : X–XI вв. – Санкт-Петербург, 2000. – (Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада. Вып. 2).

Белецкий С. Лично-родовые знаки князей-Рюриковичей на металлических подвесках XI в. // Ruthenica. – Київ, 2002. – Т. 1. – С. 134–151.

Белецкий С.В. Подвески с изображением древнерусских княжеских знаков // Ладога и Глеб Лебедев : Восьмые чтения памяти Анны Мачинской. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 243–319.

Белецкий С.В. Древнейшая геральдика Руси // Повесть временных лет. – Санкт-Петербург : Вита Нова, 2012. – С. 431–465.

Белецкий С.В. Ещё раз о геральдической подвеске из окрестностей Киева // II Международная нумизматическая конференция «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв.». Материалы докладов и сообщений. – Санкт-Петербург, 2015. – С. 227–229.

Белов О.Ф., Шаповалов Г.И. Український тризуб: історія досліджень та історична реконструкція. – Київ ; Запоріжжя : Дике Поле, 2008. – 261 с.

Болсуновский К. Родовой знак Рюриковичей, великих князей Киевских. – Киев, 1908. – 8 с.

Болсуновский К.В., Чернев Н.П. Заметка о загадочной фигуре на монетах Великого княжества Киевского. – Киев, 1889. – 10 с.

Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – Київ, 1977. – 234 с.

Воейков А. О найденных древних русских монетах (письмо к редактору) // Вестник Европы. – 1816. – Ч. 87. – С. 315–317.

Волошинский Я.Я. Описание древних русских монет, принадлежащих милицейскому Университету св. Владимира, из числа найденных близ Нежина в мае месяце 1852 г. – Киев, 1853. – 31 с.

Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской. XI–XIV вв. – Киев : Наукова думка, 1966. – 238 с.

Гайдуков П.Г., Калинин В.А. Древнейшие русские монеты // Русь в IX–X веках: археологическая панорама. – Москва ; Вологда : Древности севера, 2012. – С. 402–435.

Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. – Київ, 1966. – 148 с.

Добровольский И.Г., Дубов И.В., Кузьменко Ю.К. Граффити на восточных монетах. Древняя Русь и сопредельные страны. – Ленинград : Из-во ЛУ, 1991. – 192 с.

Ершова Т.Е. Серебряная подвеска с изображением тамги Рюриковичей из камерного погребения в Пскове // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран: 80-летию со дня рождения Анатолия Николаевича Кирпичникова. – Санкт-Петербург ; Москва, 2010. – Т. 1. – С. 284–289.

Єлишин Д.Д., Евдокимова А.А. Плинка с греческими клеймами из раскопок Десятинной церкви в Киеве // *Archeologia Abrahamica*. – Москва, 2009. – С. 203–211.

Єлишин Д.Д. Новые исследования древнерусской глины: итоги и перспективы // *Археологія і давня історія України*. – Київ, 2010. – Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 402–403.

Єлишин Д.Д. Княжеские знаки Владимира на кирпичах Десятинной церкви в Киеве // *Геральдика – вспомогательная историческая дисциплина*. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 24–29.

Ениосова Н.В., Зозуля С.С. Подвеска с изображением хищной птицы из Гнездова // *Труды ГИМ*. – 2012. – Вып. 189 : Образы времени. Из истории древнего искусства. – С. 138–148.

Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. // *Дньєслово*. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – Київ, 2008. – С. 191–213.

Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М., Йолишин Д.Д. Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр. // *Слов'яни і Русь: археологія та історія*. – Київ, 2013. – С. 73–95.

Каинов С.Ю. Наконечники ножен мечей из Гнездова // *Acta Militaria Mediaevalia*. – Kraków ; Sanok, 2009. – V. – С. 79–110.

Колибенко О., Тетеря Д., Юрченко О. Підвіска зі знаком Рюриковичів з Переяславщини та деякі роздуми з приводу інтерпретації геральдичних підвісок // *Наукові записки з української історії*. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 20. – С. 268–289.

Кулаков В.И. Птица-хищник и птица-жертва в символах и эмблемах IX–XI вв. // *Советская археология*. – 1988. – № 3. – С. 106–117.

Кулешов В.С. Дирхам с изображением увенчанного крестом сокола (Rispling FM/BC II) в собрании Эрмитажа // *Русское денежное обращение в X–XVII вв.* : Нумизматический сборник к 60-летию Петра Григорьевича Гайдукова. – Москва, 2015. – С. 26–31.

Куник А.А. О русско-византийских монетах Ярослава I Владимировича, с изображением Георгия Победоносца. – Санкт-Петербург, 1860. – 175 с.

Лихачёв Н.П. Материалы для истории русской и византийской сфрагистики. – Ленинград, 1928. – Вып. 1. – (Труды музея палеографии. Вып. I.). – 208 с.

Мельникова Е.А. К вопросу о происхождении знаков Рюриковичей // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 г. – Москва, 2008. – С. 240–249.

Мельникова С.А. Исследования в области русской нумизматики в 1950–1980-е годы // Вестник АН СССР. – Москва, 1987. – № 3. – С. 68–82.

Михеев С.М. К проблеме атрибуции знаков Рюриковичей // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва, 2014. – № 4. – С. 45–63.

Молчанов А.А. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1976. – Т. 7. – С. 69–91.

Молчанов А.А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X–XIII вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Москва, 1985. – Т. 16. – С. 66–83.

Молчанов А.А. Знаки Рюриковичей: итоги и проблемы изучения // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. – Москва, 2008. – С. 250–269.

Молчанов А.А. Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика // Русь в IX–X веках: Археологическая панорама. – Москва ; Вологда, 2012. – С. 436–447.

Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки торговых, культурных, политических связей IX–XII веков. – Москва : Языки русской культуры, 2001. – 784 с.

Орешников А.В. Новые материалы по вопросу о загадочных фигурах на древнейших русских монетах // Археологические известия и заметки Московского археологического общества. – Москва, 1894. – Т. 10. – С. 301–311.

Орешиников А.В. Задачи русской нумизматики древнейшего периода // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1918. – № 54. – С. 20–32.

Орешиников А.В. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам // Известия АН СССР. Отд. гуманитар. наук. – 1930. – № 2. – С. 87–112.

Орешиников А.В. Денежные знаки домонгольской Руси. – Москва, 1936. – (Труды ГИМ. – Вып. 6). – 96 с.

Пастернак О. Пояснения тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого. – Ужгород, 1934. – (Репринт. – Київ, 1990). – 42 с.

Рапов О.М. Знаки Рюриковичей и символ сокола // Советская археология. – 1968. – № 3. – С. 62–69.

Раскопки в г. Киеве // Отчёт Императорской археологической комиссии за 1908 г. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 132–158.

Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. // Советская археология. – 1940. – № 6. – С. 227–257.

Соболева Н.А. Очерки истории российской символики. От тамги до символов государственного суверенитета. – Москва, 2006. – 488 с.

Сорокин И.Ю. О происхождении и датировке «христианских» подражаний саманидским дирхемам // II Международная нумизматическая конференция «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв.». Материалы докладов и сообщений. – Санкт-Петербург, 2015. – С. 116–129.

Сотникова М.П. Древнейшие русские монеты X–XI вв. Каталог и исследование. – Москва : Банки и биржи, 1995. – 320 с.

Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI вв. – Ленинград : Искусство, 1983. – 339 с.

Толстой И.И. Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского. – Санкт-Петербург, 1882. – 315 с.

Церква Богородиці Десятинна у Києві. – Київ, 1996. – 225 с.

Шодуар С. Обозрение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. – Санкт-Петербург, 1841. – Ч. 2.

Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. – Москва : Наука, 1970. – Т. 1. – 326 с.

Arne T.J. La Suede et l'Orient. – Uppsala, 1914. – 244 p.

Chaudoir S. Apercu sur le monnaies Russes et sur le monnaies etrangeres. – St. Petersbourg, 1837. – P. 2.

Duczko W. Status and Magic. Ornaments Used by the Bodzia Elites // Bodzia: a late Viking-age elite cemetery in Central Poland. – Leiden ; Boston, 2014. – P. 202–221.

Garipzanov I. Religious Symbols on Early Christian Scandinavian Coins (ca. 995–1050): From Imitation to Adaptation // Viator. – 2011. – Vol. 42, № 1. – P. 35–53.

Kirpičnikov A. Der sogenannte Säbel Karls des Grossen // Gladius. – 1972. – Т. 10. – S. 69–80.

Köhne B. Die ältesten Münzen Russlands // Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde. – Berlin, 1859. – S. 72–76.

Kovalev R.K. Grand Princess Olga of Rus' Shows the Bird: Her 'Christian Falcon' Emblem // Russian History. – Leiden, 2012. – Vol. 39:4. – P. 416–517.

The ancient Hungarians. Exhibition catalogue. – Budapest, 1996. – 477 p.

Zacos G., Veglery A. Byzantine Lead Seals. – Basel, 1972. – Vol. I : Plates. – 260 p.

ДЛЯ НОТАТОК